

Ерік Смаджа

SMIX

біологія,
психіка,
культура

Ерік Смаджа

СМІХ

Біологія, психіка, культура

Cet ouvrage a bénéficié du soutien du Programme d'aide à la publication Skovoroda de l'Ambassade de France en Ukraine.

Це видання було здійснене за підтримки Програми сприяння видавничій справі “Сковорода” Посольства Франції в Україні.

ÉRIC SMADJA

LE RIRE

ЕРІК СМАДЖА

СМІХ

Біологія, психіка, культура

З французької переклав Андрій Репа

Київ
Ніка-Центр

Львів
Видавництво Анетти Антоненко

2017

УДК 159.9:008:316.6
С50

Переклад з французької *Андрія Репа*

Смаджа Е.

С50 Сміх. Біологія, психіка, культура / Ерік Смаджа ; пер. з фр. А. Репа. – Київ : Ніка-Центр ; Львів : Видавництво Анетти Антоненко, 2017. – 160 с.

ISBN 978-966-521-703-9 (Ніка-Центр)

ISBN 978-617-7192-80-9 (Видавництво Анетти Антоненко)

Сміх як характерний акт вітальності не перестають вихваляти за його цілющі властивості, однак залишаються дуже сильними і забобони, пов'язані з ним. Чому ж ми сміємося? Що таке сміх? Ця розвідка намагається проаналізувати всі грані смішного, щоб зрозуміти його рушійні сили та механізми, звертаючись до знань психоаналізу, фізіології, етології, літератури, філософії, антропології...

Розрахована на широке коло читачів.

УДК 159.9:008:316.6

Переклад за виданням:
Éric Smadja *Le rire* (ISBN 978-2-13-056118-7)

В оформленні обкладинки
використано малюнок Олександри Паламарчук

ISBN 978-966-521-703-9 (Ніка-Центр)

ISBN 978-617-7192-80-9 (Видавництво
Анетти Антоненко)

© Presses Universitaires de France / Humensis
Le rire, 1993

© Переклад, А.Репа, 2017

© «Ніка-Центр», 2017

© «Видавництво Анетти Антоненко», 2017

ЗМІСТ

«Сміху – бути!» (Світлана Васьківська).....	7
Вступ.....	13
Перший розділ. Літературні аспекти і філософські розмисли	19
I. Визначення.....	19
II. Застосування слова «сміх» у мовних зворотах.....	19
III. Філософські розмисли.....	21
Другий розділ. Етологічні аспекти.....	49
I. Вступ.....	49
II. Феноменологія сміху.....	50
III. Онтогенез сміху	53
IV. Філогенез сміху.....	58
Третій розділ. Причинові зв'язки сміху.....	65
I. Вступ.....	65
II. Патологія сміху	66
III. Психоаналітичні аспекти.....	69
IV. Гіпотези сміхотворення.....	92
Четвертий розділ. Соціокультурні аспекти.....	97
I. Вступ.....	97
II. Етнографічні дані.....	99
III. Система комунікації «смішне–сміх»	113
Висновок.....	127
Бібліографія	129
Трагедія сміху: паличка Арлекіна (Андрій Рена)	131
Іменний покажчик.....	157

«СМІХУ – БУТИ!»

Обдумування простих речей інколи веде до цікавих відкриттів і зовсім нового усвідомлення дійсності. Так станеться і з таким звичним проявом, як сміх, коли ви познайомитесь із розвідкою в полі сміхової культури французького психоаналітика, психіатра, антрополога Еріка Смаджа. Виявиться, що сміх – це не тільки інстинктивно-тілесне спонтанне реагування, реакція на задоволення чи конфуз, жадоба нарцисичного звеличення або нищого бажання понуцатися над кимось, а й артефакт світової культури, коли за жартом – у край стислим дотепним висловом – можна тестувати рівень розвитку інтелекту, за анекдотом – судити про норми моралі, а частота усміхнених облич означає рівень щасливості та вдоволеності життям у країні. Ця спонтанна реакція стане діагнозом живості, психологічної гнучкості, уособленням динаміки та розвитку людськості, квінтесенцією інформаційно-культурного коду нації, народу, історичної особистості.

Зіґмунд Фройд, що першим із психологів приділив увагу жартові та дотепам в своїх працях, крім свідомих аспектів сміхового реагування, зауважив його підсвідомі аспекти. Адже сміх є не лише атрибутом свідомої захисної поведінки за складних невизначених, несподіваних ситуаціях, а й одним із механізмів несвідомого психологічного захисту – механізму, що не дає зірватися в прірву хаосу і безнадії перед лицем власної безпомічності та невизначеності. Сміх допомагає захиститися від страждання, думок про конечність існування, втримати рівновагу перед натиском часу та вічності, яких ми боїмося та разом із тим носимо в собі.

Відколи психологи зацікавилися природою сміху, минуло не надто багато часу, а написано і зроблено чимало. З'являються наукові трактати й дослідження, що визначають причини, механізми, форми гумору, розробляється тестовий інструментарій, що уможливило стандартизовані дослідження різноманітних характеристик особистості за тим, як вона сприймає і розуміє дотепи. Виявляється, що там, де з'являється сміх, діє втаємничена магія інтуїтивно-інформаційного осягнення буття. Сміх відкриває потік енергії, необхідної для виживання та адаптації. Все просто: вибух сміху – вибух життя, у всіх його проявах добра і зла, агресії та задоволення, сексуального потягу чи страху смерті.

Сміх, як і життя, буває неочікувано різноманітним та амбівалентним. На одному полюсі можна зауважити архетипічні образи трікстерів, демонічно-комічних блазнів і гультіпак (Фігаро, Еней), мудрагелів (Ходжа Насреддін), таких собі «дурників», які врешті-решт «вибиваються в люди», досягають визнання й успіху; «царівен несміяних», які згідно із «законом протилежностей» вимушені поринути у вир веселих і смішних подій; диваків, юродивих, блаженних, закоханих (барон Мюнхгаузен, Сірано де Бержерак), з яких не потішається хіба що лінивий, але які мають любляче серце та полум'яну душу. Сміх тут рушій подій і трансформацій. На другому полюсі – одіозна постать Чахлика Невмирущого або Мефістофеля як уособлення того, від чого не до сміху, того, від чого потрібно захиститися, символу фатальності, смерті, яка поглине кожного з нас, не змигнувши оком. Захиститися від фатуму можна не інакше, як обсміюючи та кепкуючи з усього: а) що лякає; б) з чим не можна змиритися; б) чого не можна подолати; в) на що не можна знайти управу; в) що не вдається впорядкувати й організувати; д) чого не можна осягнути.

Сміх може свідчити про безліч тенденцій. «Смішне стає злом, коли ґрунтується на незнанні, хибній гадці, а отже, ілюзії, яку виказує слабкий і нездатний постояти за себе

суб'єкт», – пише Ерік Смаджа. Водночас смішне через осміювання, висміювання, кепкування, глузування тощо дозволяє витримати загрозливе вторгнення життєвої та соціальної наруги. А гротеск, блюзнірство, витівки, ризикованість і відчайдушність знічев'я ведуть до найкращого розв'язку проблеми.

Запропоную кілька прикладів, аби підкреслити непересічне значення сміху як інструменту розвитку особистісної життєстійкості. Перший стосується страху «страху смерті». Смерть страшить як даність, та не менш жахливо виглядає ситуація людини, в якій «злітає» захист від страху смерті. Природа вмонтувала в нас захисний запобіжник, який дозволяє пам'ятати або не пам'ятати про смерть, тобто «memento mori», не втрачаючи життєвої рівноваги. Однак він може «відмовити», коли волею випадку чи провидіння людина опиняється у стресовій ситуації, де смерть вривається в її життя без попередження. Крило смерті може лише черкнути горизонт людського життя, та пережитий страх ладен миттєво вбити або назавжди паралізувати особистість. У цьому разі вийти «сухим із води» без переоцінки цінностей не вдасться. І тут сміх дозволяє врятуватися від страху смерті через обсміювання і її, і власної непомірної значимості. Він катапультиє людину в дещо іншу площину сприйняття, де вона перестає вважати себе богом, «пупом землі», знімає корону гордині та приймає схиму 3-Мирення. За допомогою сміху ми прощаємося з ілюзіями та, залишаючись в жорстких реаліях, нарешті починаємо верстати свою дорогу, свій «шлях із серцем», шлях любові та відданості життю в його непередбачуваності та неоднозначності.

Друга важлива для психологічного здоров'я ситуація стосується наших трансформацій та особистісного розвитку. Він неможливий без конфлікту та напруження, адже в зоні комфорту та стабільності розвиток суттєво уповільнюється або ж зникає зовсім. Для того щоб змінитися, потрібно

зустрітися віч-на-віч зі своїми обмеженнями, «глухими кутками», блоками та зациклами, побачити себе не в кращому світлі. Однак як боляче переживати ситуації знецінення та критики! Як важко буває захистити своє вражене самолюбство! Тут теж на допомогу приходять сміх, у механізм якого вбудовано вміння дисоціюватися, відсторонитися, рефлексувати щось із більш високого рівня (наприклад, з позиції «мухи на стелі»). Обсміювання критики, зауважень, претензій і «шпильок» на свою адресу дозволяє вийти з патової ситуації чи змінити ставлення до неї, сприйняти її як менш болючу та дошкульну.

Отже, сміх дозволяє прийняти свою недосконалість, пережити замішання, примирити себе з собою, стати поблагливим до недосконалості світу та безглуздості існування, які, врешті-решт, і є сутнісними ознаками буття. Він допомагає також поборотись і з внутрішнім цербером-перфекціоністом, який блокує здатність до експериментування, тобто душить гру, творчість, спонтанність, експромт. І це третє, на що хочеться звернути особливу увагу: без почуття гумору важко набути енергію, що дається на творче пристосування. Видобути цю енергію з себе без «родзинки» гострих емоцій неможливо. Вона атрибут конфузу, дезорієнтації, відсутності інструментів переживання незвичних станів і ситуацій.

«Наступайте на “граблі”, наступайте на них частіше, так ви навчитеся чогось нового, здобудете безцінний досвід!» – закликають на сучасних тренінгах на вивіщення психологічної та професійної компетентності. Нехай смішне та конфузне гартує вашу психіку, підвищує вашу дієздатність і зміцнює дух. Осміяння хоч і викликає болісні переживання, та без сміху не вдасться зламати стереотипи і ввести щось зовсім не звичне в звичне життя. «Ця теорія недостатньо божевільна, щоб бути правильною», – пожартував колись Нільс Бор. Тобто щось може бути не настільки смішним, щоб бути винаходом. «Тільки ж пам’ятайте, – попереджають

психологи, – що наступати варто лише на “нові граблі”, а “старі” потрібно осмислити та запам’ятати, аби збагатити свій арсенал життєвих навичок».

«Сміху – бути!», бо в полі пізнаного нами, яке задає поле непізнаного, завжди буде місце непізнаного в принципі, яке залишатиметься інтригою. А відтак завжди залишатиметься місце для шоку, сум’яття, збентеження та їхнє переживання за допомогою жарту, гумору, іронії, сарказму і навіть цинізму, які, як виявляється, є дуже помічними у справі творення нових моделей поведінки та формування нових змістів психіки.

«Сміх – цілює», – говорить народна мудрість. Оздоровлює тіло, стосунки, дух. Психологи, вишукуючи особливості гармонізації сімейних пар (багатьом знайомий досвід того, як непросто з кількох незалежних «я» створити одне стійке та дієдатне «ми»), дійшли висновку, що найбільш амортизуючою рисою сімейної комунікації є здатність її учасників сприйняти з гумором і звести до жарту їхні конфлікти та чвари, обсміяти «незручну» правду про себе та стосунки. Не менш цілющим, як показує практика, є сміх і в ситуаціях хвороби чи депресивних настроїв (прихована депресія чи не найпоширеніша психологічна причина всіх без винятку симптомів нездужання). Він гарантує бойовий настрій і надію на щасливе майбутнє.

Іронізувати, глузувати, кпинити, зубоскалити, підсміюватися над чимось – це творити зброю, аби захистити себе хоча б у внутрішньому просторі. За сміховим інструментарієм стоїть одне людське стремління: взяти дещо під свій контроль. Бо без такого, хоча б ілюзорного, контролю незатишно і неспокійно жити. Ось чому існує так багато жартів і присмішок про простаків і недотеп, про ситуації, в яких не відомо, як діяти і як сприймати те, що ніяк не «налазить на голову». Ось чому ми так любимо творити та переказувати смішні історії, анекдоти, бувальщини, в яких життєствердним є наша надія на те, що ми справимося з

будь-якими перипетіями нашої долі. В цьому світі є від чого захищатись, але й є що любити. Любити – це щасливо усміхатися та перебувати «у доброму гуморі».

Отож жарт рятує, сміх лікує, анекдот дає нову трактовку та погляд на речі, ще раз демонструючи, що «в кожному жарті є лише доля жарту», а все решта – неперевершена істина життя. Хочеться сподіватися, що книжка Еріка Смаджа розширить буденне зашорене сприйняття та зверне увагу на світ прихованих механізмів, що рухають життя. Відтак розуміння природи жарту та сміху як спонтанних і творчих реакцій на реалії життя допоможе кожному з нас свідомо рухатись у бік особистісного прогресу та творити загально-людську сміхову культуру сьогодення, за допомогою якої сміливо та відкрито дивитись у вічі Вічності.

Світлана Васьківська,
кандидат психологічних наук

ВСТУП

Напевне, вже усталився традиційний «популярний» дискурс, який пропонує три головні характеристики сміху: його саме людська властивість; структурний зв'язок із радістю та задоволенням від комічного, що робить зі сміху показник «доброго здоров'я»; автоматичний аспект сміху, рефлекс його виконання, який не викликає ніяких питань і є очевидним для виконавців.

Справді, «з усіх тварин лише людині властиво сміятися», – якось зазначив Аристотель¹, якого згодом блискуче перефразував Рабле. Цей вислів, обернувшись на загальне переконання, прокладає чітке розмежування між тваринним царством і людиною, природою і культурою. Мовляв, сміх притаманний людському роду й культурі, не маючи помітних і визначених антецедентів у наших найближчих родичів, великих людиноподібних мавп.

Сміх до того ж «сигналізує» про афект радості й задоволення, яке дарує нам щось комічне. Досить простої сміхової експресії на обличчі, щоб ми уже зчитували й розпізнавали радісний афект і сміховий характер стимулів, що спричиняють відповідний інстинктивний руховий акт. «Людина сміється, коли радіє, і радіє, коли кумедна ситуація дає задоволення». Сміх вочевидь пов'язаний із радістю та задоволенням на структурному рівні, є веселою відповіддю на смішні повідомлення. Фактично він забезпечує добре психічне самопочуття.

Нарешті, його «імпульсивний», «конвульсивний» характер відсилає до поняття автоматизму, рефлексу, навіть механічного здійснення, що не потребує якого-небудь по-

¹ Аристотель, «Про частини тварин», 673a8.

переднього розумового опрацювання або обдумування. Сміх не стає предметом вербалізації чи рефлексії, він просто вибухає і далі котиться сам собою.

Автоматизм та інтелектуальна очевидність сміху приводять нас до спостережень, які зробив Клод Леві-Строс² про несвідому природу колективних явищ, сформульованих у вступі до «Структурної антропології»:

«Немає жодного сумніву, що несвідомі мотиви виконання того чи того обряду або належності до певного вірування досить-таки далекі від тих, на які посилаються, щоб їх виправдати. Навіть у нашому суспільстві кожна людина старанно дотримується правил поведінки за столом, суспільного етикету, вимог до одягу і численних моральних, політичних і релігійних норм, однак їхнє походження і реальні функції не є для неї предметом обдуманого аналізу. Ми діємо та мислимо за звичкою».

На кшталт Леві-Строса ми могли б також розглядати сміх як несвідому соціальну навичку, яка засвоюється виконавцями як звичка і стає предметом подальших обробок і раціоналізацій.

Традиційний дискурс, поширюючи популярні уявлення, супроводжується інтересом багатьох дослідників до такого явища, як сміх. Справді, філософи, психологи, етологи, медики, зокрема, висловлювали свої ідеї, деякі з яких були структуровані в пояснювальні теорії з претензією на універсальне узагальнення. Фактично це були різнобічні погляди на одне й те саме явище, але вони постачали важливі знання, які могли бути використані на пізнішій стадії з метою створення синтетичного уявлення.

Ці два типи дискурсу видаються нам незадовільними. Перший вочевидь маскує два фундаментальні аспекти сміху: його історичність і складну гру взаємозалежностей.

² Cl. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Paris, Plon, 1958.

Другий, виокремлюючи свій предмет, становить собою редуцціоністське, вузько аналітичне бачення зі слабкою евристичною цінністю.

Ми, зі свого боку, як і Марсель Мосс у нарисі про техніки тіла³, вважаємо, що будь-яка людська поведінка – міміка обличчя або інші «тілесні техніки» – має стати предметом усебічного, багатодисциплінарного підходу, включаючи біологічні, психологічні та соціокультурні аспекти. Справді, людина, опинившись на верхівці еволюції тваринного світу, інтегрувала різноманітні стадії та набутки філогенезу, разом розірвавши зв'язок і відмежувавшись від найближчих родичів своїх, великих людиноподібних мавп, завдяки здійсненню «двох основних інновацій», появи подвійного – психічного та культурного – життя, кодованого складною системою лінгвістичних знаків. Однак її філогенетичний спадок, що передається через геном, зберігся й асимілювався в нових специфічно людських набутих властивостях (складна психічна система і культура), щоб уже бути задіяним у поведінкових моделях, що характеризуються складною взаємозалежністю, функціональною полівалентністю і багатозначністю. Так, стає важливо вивчати, як казав Мосс, «тотальну людину».

Ось його висловлювання з цього приводу:

«І я дійшов висновку, що неможливо мати ясне бачення про всі ці факти: про біг, плавання тощо, якщо не ґрунтуватися на потрібному підході замість однобічного підходу, хай він механіко-фізичний, як-от анатомічно-фізіологічна теорія ходи або ж, навпаки, психологічний чи соціологічний. Потрібна потрібна точка зору – перспектива “тотальної людини”».

³ M. Mauss, *Les techniques du corps, Sociologie et anthropologie*, Paris, PUF, 1950; rééd. coll. “Quadrige”, 9e éd., 2001.

Кінець безкоштовного уривку.
Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію
книги.